Original scientific paper

Rehák László

A MUNKA SZEREPE AZ EMBERRÉ VÁLÁS FOLYAMATÁBAN

I. RÉSZ

AZ EMBERI MUNKA ÉS AZ EMBER TÁRSADALMISÁGÁNAK DIALEKTIKÁJA

1. A munkára vonatkozó nézetek az osztálytársadalmakban

Az őstársadalmakban, a társadalmi tudat rá jellemző vallási formájában — figyelembe kell venni, hogy ez az időszak az általános elképzelésektől eltérően sokkal hosszabb volt, mint a fejlettebb osztálytársadalmak időtartama — feltehetően még nem alakultak ki a munkáról szóló nézetek. Ezért bizonyosra vehető, hogy nem léteztek még sejtések sem az ember kialakulása és a munka közötti összefüggésről. A munka ezekben a társadalmakban egyszerűen adott volt mint a létezés, maga volt az élet: mindenki számára egyszerűen és kézenfekvően a fennmaradás, a létezés elengedhetetlen kellékét és feltételét jelentette. Ilyen értelemben a munka az akkori emberek kezdetleges tudatában inkább mint állapot és nem mint tevékenység merülhetett fel.

Más a helyzet azonban a kizsákmányoló osztálytársadalmakban. Itt már a társadalmi osztályokra szakadt közösségen belül, történelmi léptékkel szemlélve ezt a folyamatot, merőben új társadalmi helyzet állt elő. Marx erre a társadalmi helyzetre „a látszólagos közösség" kifejezést használja. Engels pedig az államgépezet kényszerszervezetének kialakulását kimondottan azzal magyarázza, hogy csak így volt megakadályozható az osztályokra szakadt társadalmak végeláthatatlan polgárháborúban való önfelemésztése.

Ebben a társadalmi-történelmi helyzetben a különböző társadalmi osztályok és rétegek más-más módon viszonyultak a munkához. A munkamegosztás többek között a szellemi és fizikai munkára való szembetűnő szétkülönülést is előidézi. Épp a munka révén történik az osztályjellegű, társadalmilag intézményesített és az állami kényszer által állandósított kizsákmányolás. Természetesen az osztálytársadalmakban is nélkülözhe-

tetlen, mindig jelenlevő tevékenység a munka a létezés hétköznapjaiban. A társadalmi tudat azonban, amely ilyen vagy olyan módon igyekszik — immár a tudományosság igényével — választ adni a társadalom nagy sorskérdéseire, a munkáról is mint a mindennapok állandó tevékenységéről igyekszik tárgyilagos nézetet kialakítani. Ezek az uralkodó kizsákmányoló osztályok szempontjából kialakított nézetek — noha kézenfekvő az emberi társadalom, vagyis az emberi létezés és a munka végzésének egyidejűsége — nem ismerik fel a munka szerepét az ember kialakulása és létezése szempontjából. E kapcsolat felismerése helyett az osztálytársadalmakban a munkát évezredeken át önmagában véve, elszigetelten vizsgálták és értelmezték.

Az osztálytársadalmakban az ember elidegenültségének egyik megnyilvánulása volt az is, hogy a munkát mint az emberré válás lényeges tényezőjét és mint az ember elsődleges ontológiai meghatározóját egészen a legújabb korig nem ismerték fel.

Lukács szerint a munkának, de nem csak egyedül a munkának, emberalakító szerepe van más „komplex-jellegű" tényezővel egyetemben, mint amilyen a nyelv, a kooperáció, a munkamegosztás. E tényezők közül „a szóban forgó össz-sajátságba helyezve" mégis indokoltan a munkát teszi az első helyre. A munka képes arra a nagy váltásra, amely, noha nem egymagában, de a folyamatot kiváltó tényezőként lehetővé teszi az előembernek, hogy ősember legyen. Lukács az *Ontológiá*ban a következőket írja:

„Ha ontológiailag ki akarjuk fejteni a társadalmi lét specifikus kategóriáit, azt, hogy miként nőnek ki a korábbi létformákból, miként kapcsolódnak hozzájuk, miként épülnek fel rájuk, miben különböznek tőlük, akkor ezt a kísérletet a munka elemzésével kell megkezdenünk. Természetesen sohasem feledhetjük el, hogy a lét minden fokán, a maga egészében és részleteiben egyaránt, koplex-jellege van, vagyis hogy központi és legdöntőbb kategóriáit is csak a szóban forgó létszint össz-sajátságosságaiba helyezve, ezeknek a sajátosságoknak az összességéből lehet adekvát módon megérteni. Bármiljen felületes pillantást vetünk is a társadalmi létre, kiderül, hogy döntő kategóriái, például a munka, a nyelv, a kooperáció és munkamegosztás kibogozhatatlanul összefonódnak, és hogy a tudat a valósággal és ezért önmagával is új kapcsolatokba kerül stb. Elszigetelten egyik kategória sem ragadható meg kielégítő módon; gondoljunk csak a technika fetisizálására, amit a pozitivizmus „fedezett fel", és amely mélyen befolyásolt némely marxistát . . ."[1]

A céltudatosság, a célratörés (amelyet Lukács nem idealista értelemben a teleologikusság fogalmával jelöl) lényeges tartozéka a munkavégzés folyamatának — az emberré válás hosszan tartó szövevényes voltát mégis a következőkkel érzékelteti:

„A fejlődés kezdetleges fokain semmi esetre sem jelentett tényt, hogy az emberek nem voltak tisztában teljesítendő, és ténylegesen teljesített életfunkciójukkal. Ellenkezőleg. Az akkori gyakorlatban az életnek mindig csak valamilyen — objektíve és szubjektíve — egészen szűk köré-

ről volt szó, amely rendelkezett ugyan bizonyos tudatossággal saját közvetlen aktivitására és ugyancsak közvetlen körülményeire vonatkozóan, de maga ez az élet olyan áttekinthetetlennek és kideríthetetlennek látszó környezetbe volt zárva, amelynek mibenlétéről ezen a fokon semmilyen helyes belátás nem alakulhatott ki, melyet az ember — legjobb esetben is — csupán az analogizálás gondolati eszközeivel tudott megközelíteni. Kétségtelen, hogy az analogizáló gondolkodás nem csekély szerepet játszott az életnek abban a meghódított szférájában is, melyet erősebb vagy lazább kötelékek kapcsoltak össze a munka szférájával..."[2]

Lukács többek között a következőkkel indokolja azt, hogy az emberi sajátos természeti-társadalmi lény kialakulásának, „kibogozhatatlanul összefonódott" tényezői közül mégis elsősorban a munkát hangsúlyozza, eközben nem ragadva ki erőszakoltan a többi, vele egybefonódó tényező közül: „...Az emberi munka lényege viszont abban áll, hogy először is az életért folytatott harc kellős közepén keletkezik, másodszor is, hogy minden szakasza emberi öntevékenység eredménye. Ezért fölöttébb kritikusan kell szemlélni bizonyos — gyakran nagyon túlbecsült — hasonlóságokat. Az egyetlen valóban tanulságos mozzanat az, hogy a magasabb rendű állatok magatartása nagyfokú rugalmasságról tanúskodik; minőségileg még fejlettebb, különös határeset lehetett az a fajta, amelynél a munkába való átcsapás valóban végbement, a ma létező fajták ebben a tekintetben nyilvánvalóan sokkal alacsonyabb fokon állnak, tőlük nem lehet hidat verni a valódi munkához.

Mivel a társadalmiságnak mint létformának a konkrét komplexumáról beszélünk itt, jogosan merülhet fel a kérdés, hogy miért éppen a munkát emeljük ki ebből a komplexumból és miért épp neki tulajdonítunk ilyen kimagasló szerepet a társadalom kialakulásának folyamatában, a társadalmi létbe való átcsapásban. ... Csak a munkának van ontológiai lényege szerint határozott átmeneti jellege: a munka, lényege szerint, kölcsönhatás ember (társadalom) és természet között, mégpedig mind a szervetlen (szerszám, nyersanyag, munkatárgy stb.), mind pedig a szerves természet között; (...) A munka, mint látni fogjuk, csírájában tartalmazza mindazokat a meghatározásokat, amelyek a társadalmi lét új sajátosságainak lényegét alkotják. Ezért a munkát a társadalmi lét ősjelenségének, modelljének tekinthetjük;..."[3]

Annak ellenére, hogy az emberré válás folyamatában és az ember társadalmi létének kialakulásában a munkának kimagasló szerep jutott — az osztálytársadalmak kialakulásának a munka eredményeinek kisajátítása a kizsákmányolás, a kegyetlen társadalmi-gazdasági realitás folytán és a munkától való elidegenülés miatt a vallási tudat mint az első és legkezdetlegesebb társadalmi tudatforma a munkát (különösen a termelést és a szolgáltatást) az istenek csapásaként, a valamikor elkövetett eredendő bűnért járó büntetés leróvásaként, tehát vezekléskénti értelmezi. Ennek következtében a semmittevés isteni állapotnak számít és a munka nélküli élvezet és fogyasztás — amiben főleg az evilágon kívüli életben

részesülhetnek az igazhitűek és hívők — külön isteni kegynek és jutalomnak számít, amiben az ember, illetve annak lelki természetű isteni szikrája meghatározott feltételek teljesítése ellenében részesülhet. A munkával kapcsolatban nem minden esetben mutat ebbe az irányba a vallási tudat, de a mi civilizációs körünkben, a Közép-, Közel-Kelet valamint a Földközi-tenger vidékének kezdetleges osztálytársadalmaiban feltétlenül ez a képzet az uralkodó nézet, amit alapjában véve az ógörög filozófia is követ. Ilyen beállítottságot tükröz az európai hűbéri társadalom szellemisége is, amelyben a filozófiát az abban az időben értelmezett keresztény vallási elmélkedés palástolja. Természetesen a középkori Európáról lévén szó, nem tévesztheto szem elől az iszlám felfogás sem, amely nem csak hatásában, hanem az Ibériai-félszigeten fizikai valóságában is jelen van egy időre.

A munkaszociológia művelői részleteiben ugyan kutatják a munkára vonatkozó nézeteket, de elsősorban a munkára mint tevékenységre vonatkozó felfogásokat. Az ilyen áttekintésekben megemlítik az ősi Kína és India gondolkodóinak számukra meglehetősen érdektelen nézeteit a munkával kapcsolatban. Ma még keveset tudunk, vagy legalábbis keveset közölnek a kérdés ismerői a valamikor virágzó kulturájú Fekete Afrika államainak, Délkelet-Ázsiának, a mayáknak és asztékoknak a nézeteiről valamint az időszámításunk első évezredének utolsó évszázadaiban és a rákövetkező néhány évszázadban kialakult fejlett társadalmú és szellemi életet kitermelő közép-ázsiai államoknak a munkára vonatkozó nézeteiről. Bizonyára ezekben is — hasonlóan a keresztény gondolkodáshoz — a munkáról mint tevékenységről, a különböző munkaterületen kifejtett tevékenység rangsorolásáról lehet szó, arról, hogy milyen munka számít előkelőbbnek, illetve melyek az istennek vagy isteneknek inkább vagy kevésbé tetsző munkafajták. Nem valószínű azonban, hogy kapcsolatba hozták volna a munkát az emberré válás folyamatával és azzal a ténnyel, hogy a munka az emberi lét nélkülözhetetlen és meghatározó fontosságú tartozéka.

A polgáriasodás hajnalán az ember és a munka mint két alapfogalom különböző indoklással ugyan, de közelebb kerül, kapcsolódik egymáshoz, de még jó ideig várat magára a munka szerepének megsejtése az emberré válás folyamatában.

Így a reformáció, amely a kialakulóban levő polgárság és részben a jobbágyság hűbérellenes társadalmi törekvéseit fejezi ki már, elveti a siralom völgyeként felfogott evilági valóságot, amelyben az ember arca verejtékében kénytelen az eredendő bűn vezekléseként mindennapi kenyeréért megdolgozni. Hadd utaljunk itt Engelsre, aki kifejti, hogy olyan társadalmi helyzetben, amelyben a vallás mint intézményesített szervezet és a gondolkodásmódot uraló tényező meghatározza az emberek gondolatvilágát, a társadalmi megmozdulások is szükségszerűen vallási köntösben jelentkeznek: a tömegeket mozgósító megmozdulásokban is látszólag hitigazságokért küzdenek és ragadnak fegyvert. Jelentkezik a mértékletes fogyasztás, takarékosság és szorgalom kultusza mellett — egy új élet-

felfogás, nevezetesen: azért dolgozzunk és iparkodjunk, hogy már evilági életünkben saját magunk számára és utódaink iránti kötelezettségként megteremtsük hétköznapi életünk boldogságát és utódaink számára is a földi boldogság anyagi alapjait. Természetesen, a reformáció különböző vidékeken el nem hanyagolható különbségekkel jelentkezik, és másként értelmezik az evilági életben megnyilvánuló gazdagságra és jólét előmozdítására vonatkozó magatartást mint az isten és emberek előtti kötelezettséget. Erre a vallásfelfogásra hívja fel a figyelmet 1886-ban közölt hosszabb tanulmányában Engels, aki annak ellenére, hogy gazdag tőkés családban élt, már saját gyermek- és ifjúkori környezetében kénytelen volt eltűrni a pietista református konzervatív életfelfogás nyűgét. A tanulmányban többek között felvázolja a németországi lutheránus mozgalom átfogó társadalmi forrongásának rétegeződését és szembeállítja a polgári forradalmi törekvések fokozatos letörését számos ország kálvinizmusának polgáriasulási hatásával. Ezt így fejti ki: „... Ettől kezdve Németország három évszázadra eltűnik a történelembe önállóan beavatkozó országok sorából. De a német Luther mellett ott volt a francia Calvin; igazi francia élességgel előtérbe állította a reformáció polgári jellegét, republikanizálta és demokratizálta az egyházat. Míg a lutheri reformáció Németországban elposványosodott és tönkretette Németországot, a kálvini reformáció a genfi, a hollandiai, a skóciai republikánusoknak zászlóul szolgált, felszabadította Hollandiát Spanyolország és a német birodalom uralma alól és ideológiai jelmeze lett a polgári forradalom második felvonásának, amely Angliában játszódott le. Itt a kálvinizmus az akkori polgárság érdekeinek igazi vallási palástként szolgált...”[4]

Átfogó tanulmányában Radomir Lukić hangsúlyozza,[5] hogy Kálvin tanításában a munka jelentősége kitartó tevékenységgé és a legszigorúbb erkölcsi elvvé magasztosul. Ezt azzal indokolja, hogy az, aki „isten választottja” lesz, az hite szilárdságának és munkája eredményességének alapján ismerhető fel. A hivatás teljes tudást és odaadást igényel, valamint az üzleti erkölcs tiszteletben tartását. Ez mindenki számára hasonlóan lényeges etikai-vallási követelmény, olyan, mint a szűkebb értelemben vett vallási előírások betartása és gyakorlása.

Tekintettel arra, hogy a protestáns értelmezés a munkát már nem tekinti vezeklésnek, hanem a megváltás egyik eszközének, Danilo Ž. Marković okkal hangsúlyozza,[6] hogy a munka iránti igenlő protestáns viszonyulást „a keletkező új tőkés gazdálkodási mód feltételezte” és nem fordítva, vagyis, nem a protestantizmus tette lehetővé a tőkés viszonyok kialakulását, ahogyan azt több társadalomtudós tudni vélte, köztük Max Weber is *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkájában és átfogó, kétkötetes művében, melyet halála után tanítványai rendeztek sajtó alá a gazdaság és társadalom tárgyköréből megtartott előadásai közül válogatva. Megjegyzendő, hogy Weber terjedelmes értekezéseiben[7] foglalkozik a munkának a termelési módban és a gazdálkodásban betöltött szerepével és megbecsülésével, de érdeklődésén kívül esik

a munka szerepe az emberré válás folyamatában, noha Engels erre vonatkozó tömör tanulmánya már 1896-ban megjelent.[8]

A munka emberformáló szerepe — ami marxista megfogalmazásban az ember által kifejtett tevékenység, végső fokon az ember önmagát teremtő lényként való felfogását is jelenti — mint sejtés és bátortalan utalás a XVIII. században jelentkezik. Jelen van a gazdaságtan angliai megalapítóinak munkáiban, igaz elembertelenedett formában, mint amilyen már maga a korai tőkés kizsákmányolás egész rendszere is volt. Ezek a tanulmányok azonban mindenképp elismerik a munka értékformáló és értékteremtő voltát és megfogalmazzák a munkaérték-elméletet. Ezt az elembertelenedett megközelítést, mint látni fogjuk, Marx 1844-ből származó, csaknem egy teljes évszázadig hozzáférhetetlen kéziratában (elsősorban második kéziratában és egy évvel korábbi párizsi kivonatfüzeteinek jegyzeteiben) átfogó bírálatnak veti alá.[9] Ezt megelőzően már Jean-Jaques Rousseau természetfelfogásában is kifejezésre jut az ember és a természet szoros kapcsolata és hangsúlyozza a munka fontosságát ebben a kapcsolatban, ami már sejteti a munkára vonatkozó alapvető marxista felfedezést az emberré válás folyamatának szempontjából. A legutóbbi időkben megjelent magyar nyelvű szövegek közül Bori Imre — más témával foglalkozó tanulmánykötete — jól érzékelteti ezt a J. J. Rousseau által képviselt világképet.[10] A korai szocialista utópisták, de a korai tőkés társadalmi bíráló klasszikusnak számító utópisták nézeteiben is találkozunk — elvétve ugyan — a munka kultusza mellett általános emberi mivoltának hangsúlyozásával.

Ennek az alapvető gondolat- illetve megismerési folyamatnak — nyilvánvalóan az elődök hatására — filozófiai szintű megfogalmazásával Georg Wilhelm Friedrich Hegelnél találkozott, aki immár rámutat a munka emberformáló szerepére, természetesen a maga idealista alapfelfogásából kiindulva: kabinetszerűen és ezért a valóság hiányos ismeretében. A hegeli megfogalmazás szerint ahhoz, hogy a tudat mint alacsonyabb szintű létezés, az öntudatba mint magasabb fokú létbe változzon át, szükséges a tevékenység, az emberi munka. Vagyis a tudat fedi az emberi létet, az öntudat viszont elengedhetetlenül a munka által jön létre (felfogása szerint a szellemi munkát helyezi történelmileg is minden emberi tevékenység élére); az emberi tevékenység, az emberi munka eredményezi az önmegvalósítást.

Ezzel a felfogással kapcsolatban, amely már kimondottan és nem csak megsejtve — még ha idealista burokban is — kifejti az embernek önmaga által, pontosabban: munkája által való kialakulását, Marx már 1844-ben megállapítja a következőket is: „A nagyság a hegeli „*Phänomenologie*"-*ban* és végeredményében — a negativitás dialektikájában mint a mozgató és létrehozó elvben — tehát először is az, hogy Hegel az ember önlétrehozását folyamatként fogja fel, a tárgyiasulást tárgytalanításként, külsővé-idegenné válásként és a külsővé-idegenné válás megszüntetéseként; hogy tehát a *munka* lényegét felfogja és a tárgyi embert, az igazi, mert valóságos embert *saját munkája* eredményeként fogalmilag

megragadja. Az ember *valóságos*, tevékeny viszonyulása önmagához mint nembeli lényhez, vagyis a maga tevékenykedése mint valóságos nembeli lényé, azaz emberi lényé csak azáltal lehetséges, hogy valóban előteremti magából összes *nembeli erőit*..."[11] De Marx ez alkalommal is mindjárt hozzáfűzi — ami összhangban van az emberről és munkájáról szóló felfogással — a következő figyelmeztetést: „ami megint csak az emberek összműködése által, csak a történelem eredményeként lehetséges".

2. *A munka marxista értelmezése az ember nembeli lényege szempontjából*

A munka szerepe az emberi fejlődés során és magában az emberré válás folyamatában Marx előtt először nyilván filozófiai szinten merült fel, nevezetesen Hegel munkássága kapcsán. Marxra nyilván erőteljes benyomást tettek Hegel idevágó nézetei, ugyanakkor Marx önálló módszerének kidolgozása és alkalmazása kezdetén, a rá jellemző kritikai megközelítéssel — megbecsülve Hegel nézetének értékét —, találóan bírálja azt, ami nem helytálló.

Amikor Marx 1844-ben műhelymunkaként írt szövegében Hegelről megállapítja, hogy „a modern nemzetgazdaságtan álláspontján áll" — ez elismerés is, de egyúttal bírálat is. Nevezetesen, Hegel azon kevesek közé tartozott, akik a kontinensen a XVIII. és XIX. század fordulóján nem csak olvasták, hanem — mint haladó elméleti előretörést — méltányolták is azokat a munkaérték-elméletet létrehozó és a munkamegosztással kapcsolatos nézeteket és elemzéseket, amelyeket Anglia jeles nemzetgazdászai képviseltek a XVIII. század második felében. Ez a Hegelre vonatkozó megállapítás azért lényeges, mert ne feledjük, hogy a nagy francia polgári forradalom vezető személyiségei még a fiziokrata nézeteket vallják. Ugyanakkor megállapítása miszerint Hegel „a modern nemzetgazdaságtan álláspontján áll" bírálat is, mert ez az álláspont a tőkés társadalom magántulajdonát és a munkaerőnek mint árunak az osztálykizsákmányolását — a bérmunkás kizsákmányolását — indokolja meg és örök állapotként tárgyalja.

Marx *A gazdasági-filozófiai kéziratok*ban a következőket írja: „... Hegel a modern nemzetgazdaságtan álláspontján áll. *A munkát* úgy ragadja meg, mint az ember *lényegét*, magát igazoló lényegét; a munkának csak pozitív oldalát látja, a negatívat nem. A munka *az ember magáértlevése* a *külsővé-idegenné váláson* belül, vagyis *külsővé-idegenné vált* emberként. Az a munka, amelyet Hegel egyedül ismer és elismer, az *elvont szellemi munka*. Ami tehát egyáltalában a filozófia *lényegét* alkotja,..."[12]

Megjegyzendő azonban, hogy bár Hegel a szellemi munkát hangsúlyozottan előtérbe helyezi, mégis — különösen későbbi munkáiban (így a *Reálfilozófiában*, 1805—1806) — igen kiterjedt értelmezést kap a munka alapfogalma, igaz megint csak a vallás létrejötte és a művészi alkotás kapcsán.[13] Mégis Hegel egész alkotását vizsgálva Danilo Ž. Mar-

ković a következő végkövetkeztetést vonja le: „Hegel szerint a munka, a tevékenység általában — mind a magában a valóságban rejtve maradó objektív lehetőségek, mind pedig az ember önkifejezését és önmegvalósulását képező szubjektív lehetőségek alapján — valójában nem más, mint maga a termelés."[14]

A munka marxista, illetve még Marx általi meghatározását gyakran mint „az ember tudatos és célratörő tevékenységét" emlegetik. Bizonyos, hogy ez a meghatározás megfelel Marx munkára vonatkozó nézeteinek kiindulásaként, de ilyen egyszerűen azért Marx mégsem definiált. Ennek a meghatározásnak alapja fellelhető az 1867-ben megjelent a tőke I. kötete harmadik szakaszának kezdő témájában, amelynek címe: „1. Munkafolyamat." Fejtegetései során Marx többek között rámutat: „A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcserét. A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe. ... Itt nem a munka első, állatian ösztönszerű formáival van dolgunk. ... Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amely kizárólag az ember sajátja. ... A munkafolyamat egyszerű mozzanatai: a célszerű tevékenység, vagyis maga a munka, a munka tárgya és a munka eszköze."[15]

Mivel azonban Marx *A tőke* mind a négy kötetének megalkotását valójában még Párizsban kezdte meg, nem érdektelen, hogy sokkal előbbi a munkára és a munka szerepére vonatkozó megfogalmazása, amelyben hangsúlyozza, hogy az ember „tudatos élettevékenysége által nembeli lény". Lejegyzései a következőket is tartalmazzák: „Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az. Az ember magát az élettevékenységét teszi akarása és tudata tárgyává. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel közvetlenül egybefolyik. A tudatos élettevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati élettevékenységtől. Éppen csak ezáltal nembeli lény az ember. Vagyis éppen csak azért tudatos lény, azaz azért tárgy számára a saját élete, mert nembeli lény. Tevékenysége csak ezért szabad tevékenység. Az elidegenült munka akként fordítja meg ezt a viszonyt, hogy az ember, éppen mert tudatos lény, élettevékenységét, *lényegét* csak eszközzé teszi *exisztenciája* számára."[16]

A *Nyersfogalmazvány* (Grundrisse) kéziratában, amely 1857—1858-ból ered (nyomtatásban eredeti, német nyelven már a második világháború kezdetén, 1939—41-ben megjelenik Moszkvában)[17] és amelyet *A tőke* I. kötetének első teljes — főleg filozófiai jellegű — vázlatának tekintenek, Marx egyes kérdéseket (többek között a szabadidő jövőbeli jelentőségét, a tudománynak és az alkotó szellemi munkának termelőerővé válását. stb.) részletesebben tárgyal mint *A tőke* I. kötetének végleges szövegében. Témánkhoz kapcsolódik az, amit Marx az embernek (vagyis „a szubjektumnak") a munka által való „önmegvalósulásáról" és egyidejű „tárgyiasulásáról" mond Adam Smith nézeteit bírálva: „Or-

cád verítékével dolgozz! — ez volt Jehova átka, amelyet útravalóul adott Ádámnak. És így átoknak tekinti A. Smiht a munkát... Azt azonban nem sejti, hogy az akadályoknak a leküzdése magánvalóan a szabadság munkálkodása, és a külső célok a pusztán külső természeti szükségszerűség látszatát levetve maradnak meg, és csak maga az egyén tűzi ki őket mint a szubjektum önmegvalósítása, tárgyiasulása, mint reális szabadság, amelynek akciója éppen a munka —, mindezt A. Smiht nem sejti."[18]

Marx már munkásságának első éveiben, így az 1844-ből származó fejtegetéseiben is — tehát már akkor, amikor még csak saját szemléleti és kutatási módszerének kimunkálásán dolgozik — rámutat az ember és a munka szoros kapcsolatára. Hangsúlyozza, hogy az ember öntevékeny lény, olyan, amely tudatosan és akarata szerint aktívan viszonyul az őt környező valósághoz és mint ember, mint sajátos nembeli lény, munkája által képes az önmegvalósítására. De ez a munka, kevéssé kifejezetten vagy meghatározhatóan, de mindig társadalmi jellegű, ami az ember általános lényegét nem csak jellemzi, hanem szükségszerűen meg is határozza. Az emberi szabadság történelmileg és társadalmilag adott szakaszában ez abban nyilvánul meg — és az önmagát emberré teremtő embert mint nembeli lényt éppen az különbözteti meg az élővilág többi fejlett képviselőitől —, hogy saját tetszőleges mértéke szerint képes termelni, képes a természetet saját létfenntartása érdekében birtokba venni és nem kényszerül ezt a természet iránti tevőleges viszonyulását közvetlenül saját testi adottságainak korlátai közé szorítani. (Eközben — igaz hosszabb idő-léptékben mérve a környező valóság is hat az emberre és társadalmára.) Ez annak köszönhető, hogy szellemi képességeinek fokozatos kifejlődése és testi adottságai már az ősidők óta lehetővé teszik, hogy a természet meghódításának folyamatában saját tevékenységét meghatványozza a termelőeszközök, a szerszámok igénybevételével és a céltudatos termelő ténykedés segítségével. Így válik meghatározott értelemben és mértékben már az ősember számára is, mint tevékeny lény számára, a természet saját művévé és a természet mint saját valósága jelentkezik, mert az ember természeti adottságai alapján még legkezdetlegesebb fejlettségi fokán sem függ olyan közvetlen mértékben környezetétől, mint az állatok fejlettségük legfejlettebb fokán. Ezért az ember „nembeli lényegét" elsősorban alkotó, tevőleges és célra vezető tudatos tevékenysége jellemzi, amelynek során a munka, a munkaeszközök és előteremtésüknek valamint használatuknak ismerete meghatározó fontosságú.

Ezt a gondolatmenetet Marx *A tőke* I. könyvében újra megismétli, most inkább szociológiai megfogalmazásában, de úgy, hogy kiemeli azokat a neves szerzőket, akik már vagy egy évszázaddal előbb utaltak az ember, a mukája és munkaeszköze közötti meghatározó és szoros kapcsolatra. Így a Munkafolyamat és értékesítési folyamat című fejezet (5. fejezet, III. szakasz) lábjegyzetében A. R. J. Baron de l'Aulne Turgot francia államférfi és közgazdász 1766-ban megjelent könyvére, míg ma-

gában a szövegben Benjamin Franklin észak-amerikai politikusnak, természettudósnak és közgazdásznak a közismert mondására hivatkozik:

„... Az emberiség történetének kezdetén a megmunkált kő, fa, csont és kagyló mellett a szelídített, tehát munkával már megváltoztatott, tenyésztett állat mint munkaeszköz játssza a főszerepet. A munkaeszközök használata és megteremtése — habár kezdetleges formájában már bizonyos állatfajtáknak is sajátja — mégis a specifikus emberi munka jellemzője, s Franklin ezért úgy határozza meg az embert mint „toolmaking animalt", mint szerszámkészítő állatot. A munkaeszközök maradványai ugyanolyan fontosak letűnt gazdasági társadalomalakulatok megítélése szempontjából, mint a csontmaradványok felépítése kihalt állatfajok szervezetének megismerése szempontjából."[19]

3. *A társadalmi struktúra és a munkamegosztás*

Nem kétséges, hogy a hosszan tartó őstársadalomban is létrejött bizonyos fokú munkamegosztás, annak ellenére, hogy az akkori szűkös létfenntartási körülmények megkövetelték az akkori társadalmi közösségek minden tagjától, hogy egyenlő mértékben vegyen részt az adódó tevékenységben. Az akkori munkamegosztást általában természetes munkamegosztásként emlegeti a szakirodalom, ami kézenfekvő. A társadalmi közösség legapraja még képtelen volt egyenértékűen részt venni a gyűjtő tevékenységben, majd a vadászatban és halászatban, amit az ősember közössége jónéhány százezer éven át űzött mint megélhetést biztosító termelési módot. Az ősközösség női tagjait a terhesség előrehaladott állapota és a csecsemőgondozás is korlátozta a közös munkában. Az őstársadalom legidősebb tagjainak (az átlagéletkor a mainak a felét tette ki), mint a legtapasztaltabbaknak még külön feladatai is adódtak. A termelő tevékenység majd csak a nemzetségi és a törzsi társadalom idején, amelynek kialakulása mindössze néhány tízezer évre tehető, hozza létre a társadalmi munkamegosztást. Az első a három alapvető társadalmi munkamegosztás közül a mezőgazdaság kiválása az általános közös termelő tevékenységből, amit a mindennapi megélhetésért és fennmaradásért való küzdelemnek is nevezhetünk, és amelyben a természetes munkamegosztásból eredő némi eltérésektől eltekintve mindeddig, vagyis az első társadalmi munkamegosztás megjelenéséig az ősember társadalmi közösségének minden tagja részt vett.

A mezőgazdaság a terepi és éghajlati lehetőségektől függően honosodik meg, de általában előbb az állattartás alakul ki. Valamikor harmincötezer-ötvenezer évvel ezelőtt az őstörténet új szakasza kezdődött el, amely során Európa, Nyugat-Ázsia és Mediterrán-Afrika fejlett emberi közösségei képviselték a fejlődés fő vonalát.[20] A földművelés sok évezredes fejlődése után a vadászattal párhuzamosan jelentkezik. Így kialakul az állattartás mellett a mezőgazdálkodás másik lényeges ágazata: a földművelés. Az eddigi kutatások eredményei alapján időszámításunk előtt

több mint tízezer évvel alakul ki a földművelés a Termékeny Félhold vidékén (Levantétól Kelet-Anatólián keresztül az észak-iráni és nyugat-iráni Zagorszk-hegyvonulatig). Majd későbben a vele szomszédos övezetekben (Fönícia, az Égei- és Fekete-tenger partvidékei) további teret hódít ez a termelési mód a fémmegmunkálással kibővítve. Majdnem a földműveléssel egyidőben kiválik az agyagedénykészítés is mint külön szakosított tevékenység.[21]

A mezőgazdaságon belül a földművelés az ősközösség női tagjainak szakavatottságaként alakul ki, akik különben is jobban kötődtek a település helyéhez, míg az állattartás (elsőként a kecske és a juh tenyésztése alakul ki) inkább a vadászatban jártas férfiak foglalatosságává válik.

Ez a legősibb társadalmi munkamegosztás minőségi változást jelent az előbbi, az emberiség messze leghosszabb időtartamát kitöltő, csak természetes munkamegosztáson alapuló munkához képest. Az előző időszakban a munka — amely az emberré válás folyamatának szintén lényeges és hosszan tartó fokozata volt — lényegében a létfenntartásért folytatott küzdelem része volt, amely főleg a nélkülözhetetlen táplálék megszerzésére irányult, valamint a megszerzéséhez szükséges eszközök elkészítésére, a megszerzett táplálék megóvására és a lehető legcélszerűbb elfogyasztására. Ezt az időszakot egy millió év nagyságrendjével mérjük. A mezőgazdasági termelést viszont százszor rövidebb nagyságrendű, tehát tízezer éves időtartammal. Az állattenyésztés és a földművelés már sokkal kifejezettebb módon követeli meg a célszerű termelői tevékenységet. Nemcsak bonyolultabb műveleteket kell közös erővel és az egymás közötti érintkezés és megértés alapján elvégezni, hanem ez a fajta munkavégzés többféle termelőeszköz előállítását is igényli. Ezen felül csírájában már a földművelés és az állattartás is megköveteli a készletgazdálkodást: a vetőmag megőrzését, az állatok törzsállományának megóvását — ami majd később, az őstársadalom legfejlettebb fokán, annak alkonyán, amikor kifejezettebb formában jön létre a termékfelesleg, az őstársadalom osztálytársadalommá való széthullásának egyik alapvető tényezőjévé válik.

Az első nagy társadalmi munkamegosztással létrejött mezőgazdálkodás a történelem folyamán — általában továbbra is a kis és sajátos közösségektől eltekintve —, alapvető és döntő fontosságú termelő tevékenység marad az osztálytársadalmakban is, úgyszólván napjainkig, amikor az ipari forradalom és az iparosodás sok esetben háttérbe szorítja a mezőgazdaságot a fejlettebb országok gazdasági szerkezetében. Ezért sok nyelvben, így a magyarban is, a mezőgazdasági termelésre a szóhasználat az „őstermelés" szakkifejezést is alkalmazza.

A második nagy társadalmi munkamegosztás a házi kézműiparnak mint szakosított termelésnek a kiválása az általános munkavégzésből. Ezeket a tárgyakat azelőtt is előállították, de ezúttal a használati tárgyakat és munkaeszközöket szakosított munkaként és tömegesen. A harmadik társadalmi munkamegosztás, amely még szintén az osztály nélküli őstársadalomban jelentkezik, létrehozza azoknak a csoportját, akik

már leválnak a közvetlen termelőmunka végzéséről és csak a termékek cseréjével, forgalmazásával foglalkoznak. Erre a helyzetre már alkalmazható Hegelnek a későbbi osztálytársadalmak munkamegosztását jellemző megállapítása, (amelyet a „Realphilosophie"-ban fejt ki), miszerint: „Mindenki sok ember szükségletét elégíti ki és az egyes ember számos különös szükségletének kielégítése sok más ember munkája."[22]

Az őstársadalomra — nagy általánosítással — az osztály nélküli munkamegosztás jellemző. Ez egyaránt vonatkozik az úgynevezett természetes munkamegosztásra, de egyben az őstársadalomban megvalósuló három nagy társadalmi munkamegosztásra is.

Az osztálytársadalom már olyan munkamegosztást hoz létre, amely az egyént állandóan egy meghatározott részmunkához köti — a rabszolgát a nyers erőszak eszközével, a bérmunkást és általában a munkafolyamatban részt vevőt a megosztott és tagolt munka logikája alapján —, méghozzá úgy, hogy az esetek nagy többségében elidegeníti őket minden más társadalmi szerepvállalási lehetőségtől. Ez az osztálytársadalomra jellemző munkamegosztás a munkát végző szemszögéből már mint kívülről ráerőszakolt, a részmunka végzésére való kötelezettség jelentkezik.

Az osztálytársadalom munkamegosztása az előző társadalmi helyzethez képest sokféle munkamegosztással gyarapodik. Így már az első osztálytársadalmi alakzatban szembetűnően jelentkezik a termelőt nyomorgató munka megosztása, vagyis a munkától elszakad a munkának szellemi és irányító tartalma: a munka az osztálytársadalomban fizikai és szellemi munkára szakad. De az osztálytársadalommal megkezdődik a falu-város ellentétének az elmélyülési folyamata is.

A legújabbkori tőkés társadalmi fejlődésben, és a jelenkorban általában a munka technikai felszereltségéből eredő munkamegosztás végsőkig részmunkákra bontja a termelőmunkát, de általában minden munkát. A tevékenység határozottan szűk területre korlátozódik, ami a dolgozók nagy többségét megakadályozza alkotó képességeinek és tehetségének kibontakozásában, amellyel nagyobb vagy kisebb mértékben minden ember rendelkezik. Ezek a részfunkciók már annyira tagoltak, hogy az alkotó ember számára rendszerint elvesztik értelmüket és logikájukat és szükségszerűen végrehajtandó ténykedést jelentenek, amit egy számára áttekinthetetlen nagy rendszer, a maga részmunkával számoló logikája szerint ráerőszakol.

Az osztálytársadalmak sokrétű munkamegosztása, amely nem csak a kizsákmányoltakra vonatkozik, sajátos módon kifejezi egyúttal az adott társadalom tagozódottságát is. Az osztálytagozódás alapján kifejezésre jutó munkamegosztás azonban az emberek szemszögéből kívülről reájuk nehezedő tehetetlenségi erő, amely konzerválja az adott társadalmi rétegeződést és gátat képez a társadalom haladó irányú változásának.

Ilyen értelemben összegezi Engels a múlt század társadalmi fejlődési szintjén az osztálytársadalomnak, nevezetesen a XIX. század második fele tőkés társadalmának következményeit, az Anti-Dühring III. részé-

ben (Szocializmus, Termelés): a marxi munkamegosztási folyamatot, amely történelmileg kétségtelenül szükségszerű de egyben történelmileg körülhatárolt és véges folyamat. „Minden társadalomban, amelyben a termelés fejlődése természet adta módon megy végbe — és a mai társadalom ide tartozik — nem a termelők uralkodnak a termelési eszközökön, hanem a termelési eszközök uralkodnak a termelőkön. ... Azáltal, hogy a munkát megosztják, megosztják az embert is. Az egyetlen egy tevékenység kiképzésének áldozatául esnek az összes többi testi és szellemi képességek. Az embernek ez a nyomorúsága ugyanabban a mértékben nő, mint a munkamegosztás, ... És nem csak a munkások, hanem a munkásokat közvetlenül vagy közvetve kizsákmányoló osztályok is a munka megosztása révén tevékenységük szerszámjának szolgájává válnak: ... Az utópisták már teljesen tisztában voltak a munka megosztásának hatásaival, egyrészt a mukásnak, másrészt magának annak a munkatevékenységnek elsatnyulásával ..."[23]

A munka megosztottságának ténye kétségtelenül kifejezi jelenkorunk társadalmainak azt a jellegzetességét, hogy magukon viselik osztályjegyüket még abban az esetben is, ha nem osztálykizsákmányoló társadalmakról van szó. Függetlenül az adott társadalmi erők irányvételétől, a dolgozók nagy tömegének társadalmi elvárásaitól és az adott társadalom tényleges fejlődési irányától, a munka megosztottsága, vagyis a munkamegosztás jelenkorunkban is a társadalmi rétegeződésnek és a társadalmi osztályokra való tagozódásának jelentős és kiküszöbölhetetlen tényezője. Ez nemcsak a fejlett kapitalizmus országaira érvényes, hanem még inkább a gyarmati rabságuktól nemrég megszabadultakéra, de azoknak a haladó országoknak a társadalmi viszonyaira is, amelyek megdöntötték a kapitalista viszonyok dominanciáját és megkezdték a szocialista társadalmi viszonyok kialakítását.

A huszadik század második felében a korszerű termelési mód ugrásszerű és felgyorsult technológiai térhódításának vagyunk tanúi a fejlett tőkés és fejlettebb gazdaságú szocialista országokban. Valójában a korszerű műszaki felszereltség sürgeti az ipari termelés valamikori embercsonkító egyoldalúságának felszámolását. A szocialista társadalmi körülmények közepette — ahol a termelés innovációja világviszonylatban még nincs az élvonalban — a szocializmus megkerülhetetlen humanista céljai és a szocialista viszonyokban bennefoglalt emberközpontú törekvések lehetővé teszik (minden megtorpanás és időleges társadalmi eltorzulás ellenére) a munka műszaki megosztottságából eredő társadalmi válaszfalak fokozatos lebontását. Ez nyilván hosszadalmas folyamat, amely majd csak az osztály nélküli társadalmi viszonyok létrehozásával érhet véget sikeresen. Abban a távoli jövő társadalomban — amely egészében bármilyen ma létező országnál gazdagabb lesz, mert a maiaknál sokkal fejlettebb termelőeszközökkel rendelkezik majd és ennek megfelelően sokkal magasabb szintű termelési folyamatokat valósít meg — a dolgozók magasfokú jóléte abban is megnyilvánul majd, hogy sokkal több szabadidővel rendelkeznek, ami nem

mellékes körülmény. E leendő társadalom dolgozói nem csak deklaráltan, de valójában is az új társadalom új típusú emberei lesznek, más, emberibb társadalmi igényeket és törekvéseket képviselve az osztálynélküli — ma még részleteiben nehezen elképzelhető — kommunista társadalmi közösség tagjaiként.

De addig nem csak és nem is elsősorban a távoli jövő felé szegezzük tekintetünket, noha erről soha sem feledkezhetünk meg, hanem a jelen és a közeljövő problémáit kell megoldanunk, többek között a munka megosztottságából eredő nyílt kérdéseket. A realitás talaján maradva ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban — amelyek az egész jelenkori világ égető kérdései közé tartoznak — szükséges leszögezni, hogy ha nem is a világ termelésének nagyobb része, de a foglalkoztatott emberiség többsége a világon a termelőeszközök mai és közeljövőbeni mércéje szerint még kezdetleges szintű eszközökkel kénytelen termelni. Ezek hétköznapi életében a munka megosztottságából eredő társadalmi rétegződés következményei gyakran igen kegyetlen durvaságukban vannak jelen. Másrészt a XX. század derekától kezdve már a tőkés társadalom fejlett termelőeszközökkel rendelkező országaiban is épp a rendelkezésükre álló fejlett és egyben több holtmunkát tartalmazó termelőeszközök nyújtotta lehetőségek jobb kiaknázása érdekében — ami végeredményben a nagyobb profit előállításának folyamatára vezethető le (ami nem csak az adott társadalom dolgozóinak fokozottabb kizsákmányolását, hanem a világpiac által nemzetközi méretekben egész országok sajátos kizsákmányolását is jelenti) — kényszerítő elemi erővel jelentkezik az igény az üzemszervezésnek és a termelés irányítási módjának fejlettebb, korszerűbb megoldásai iránt. Ez viszont szükségszerűen — egyáltalában nem emberszeretetből, hanem gazdasági okokból és a nagyobb profitra való törekvéstől vezérelve — oda vezetett, hogy követelménnyé váljon az ember felé való fordulás. Szükség lett figyelembe venni a bérmunkás és alkalmazott egyéniségét, ember számba venni, sarkallni alkotó és kezdeményező képességét — mégha az látszatmegoldásként, manipulatív eszközök révén is valósul meg. Ez az emberközpontú megközelítési mód a jelenlegi, történelmileg szemlélve korai szocialista társadalmakban kedvezőbb körülmények között valósulhat meg. A szocialista önigazgatási termelőviszonyok kialakulása révén például — ez Edvard Kardelj egyik megfogalmazásának lényege — már azáltal, hogy a közvetlen termelő egyben (Jugoszláviában a törvénnyel szabályozott lényeges esetekben kötelezően) igazgat is munkaszervezetében, kétségtelenül szellemi-igazgatási munkát is végez, és ezáltal kezd megszűnni a fizikai és szellemi munka kettéosztottsága (ami annyira jellemző az osztálytársadalmak munkamegosztására és jelen van az osztályjegyekkel bíró szocialista társadalmakban is). Mindez azonban csak akkor következik be, ha valóban önigazgatási viszonyok és tevékenység jön létre.

Más szocialista államok is igyekeznek felszámolni akár tudatosan, akár a termelés fejlesztésének követelményei alapján — a termelőmunkát végzők és általában a dolgozók végrehajtói szerepét. Helyette a jelen kö-

vetelményeit, még inkább pedig a jövő szükségleteit szem előtt tartva, öntevékeny és kezdeményező dolgozókra jellemző helyzetet kívánnak kialakítani. Ez a folyamat a jutalmazás, vezetés és néhol a termelési viszonyok bizonyos elemeinek hatása révén érvényesül. Sok szocialista országban, különösen azokban, amelyekben a jövő távlatai és követelményei már áthatották a dolgozók széles tömegeit és sikerült háttérbe szorítani a gazdasági és más munkát irányítók értetlenségét és konzervatív-bürokratikus ellenszegülését — ott az újítási és ésszerűsítési erőfeszítések valóságos mozgalommá terebélyesedtek. Mindez a munka megosztottságának a műszaki felszereltségéből eredő tényét képtelen kiküszöbölni (mert hisz a munka a közvetlen munkakörnyezetben, üzemekben ízekre szakad akár az iparban, nagyáruházakban, postán, bankházakban, akár másutt), de a társadalmi viszonyok szintjén és a szakmai-anyagi megbecsülés szintjén a nagy rendszerek névtelen és elszemélytelenedett részmunkáját végzők sorából mindinkább kifejezésre jutnak az alkotó, szellemi képességüket fejlesztő és kifejező egyének.

A munkamegosztás feloldása a távoli jövőben meg fog valósulni. A szocializmus, különösen a korai szocializmus erre képtelen, mert nem adottak a lehetőségek a munka megosztottságának felszámolására technikai, emberi és társadalmi követelmények kielégítésére. Mégsem kétséges, hogy ez a folyamat a szocializmusban különböző intenzitással bár, de megkezdődik a társadalmilag szervezett munka különféle területein. Sőt már meg is kezdődött, annak ellenére, hogy különféle tárgyi és alanyi indítékoktól vezérelt ellenállásba ütközött. Ez a folyamat majd csak a jövendő osztály nélküli társadalomban teljesedik ki, amelyben létrejönnek az összes szükséges adottságok.

4. *A munka elidegenültsége*

A munka mint az ember tudatos önalkotó nembeli lényéhez tartozó tevékenység nem csak az ember önkifejezését, tudatos lénnyé válását szolgálja, amit Marx kifogásol is Hegelnél, aki a valóságos adottságoktól elvontakoztatva csak „a munka pozitív oldalát látja".[24] Ezt a Hegelre vonatkozó határozott megállapítást Lukács a következő módon — enyhébben — jellemzi: „A munka nemcsak emberré teszi az embert, nemcsak létrehozza a társadalmat a maga áttekinthetetlen sokféleségében és egységes rendszerességében, hanem az ember világát egyszersmind az ember számára »külsővé-vált«, »elidegenedett« világgá teszi."[25] Ez összhangban van a már idézett, Hegelt magasra értékelő Marx-megállapítással, amely szerint: „Hegel az ember önlétrehozását folyamatként fogja fel, a tárgyiasulást tárgytalanításként, külsővé-idegenné válásként és a külsővé-idegenné válás megszüntetéseként; hogy tehát a *munka* lényegét felfogja és a tárgyi embert, az igazi, mert valóságos embert *saját munkája* eredményeként fogalmilag megragadja."

Míg a „külsővé-idegenné válás" Hegel gondolatvilágában az emberi létezés szempontjából csak egy felszínes eldologiasodási folyamat, amely

az elvont fogalmi fejlődésnek törvényszerű megjelenése, ugyanakkor Marx a maga materialista álláspontjából kiindulva újabb, elmélyültebb felismerésre jut. Számára az emberi munka elidegenültsége azért olyan mélyreható folyamat, mert a munkát az emberré válásnak és az emberi létnek lényeges tényezőjének fogja fel. Ezért az elidegenült munka szerencsétlenné teszi az embert, akármennyire is elkerülhetetlen az osztálytársadalmakban és az osztályjegyeket magán viselő társadalmi helyzetekben. Az először teljes terjedelmében 1932-ben, Berlinben (MEGA, I. rész 3. kötet) a moszkvai Marx-Engels Intézet kiadásában megjelentetett és *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel jelölt mű első kézirattöredékében (*Az elidegenült munka* címet a kiadó tudományos intézet adta) Marx a munka négyféle elidegenülési formáját fogalmazza meg. Erre a négyféle elidegenedésre vonatkozóan szerintünk Gajo Petrović indokoltan állapítja meg, hogy „a négy meghatározás helyett Marx hármat vagy ötöt is felhozhatott volna; a szám önmagában nem lényeges."[26] Miután Marx az elidegenült munka általa meghatározott első két jelentkezési módozatát részletezi, a következőket összegezi:

„A gyakorlati emberi tevékenységnek, a munkának elidegenülési aktusát két tekintetben vettük szemügyre. 1. A munkának *a munka termékéhez* mint idegen és fölötte hatalommal bíró tárgyhoz való viszonya. Ez a viszony egyúttal az érzéki külvilághoz, a természeti tárgyhoz mint idegen, vele ellenségesen szemben álló világhoz való viszony. 2. A munkásnak *a termelés aktusához* való viszonya *a munkán belül.* Ez a viszony a munkásnak saját tevékenységéhez mint valami idegen, nem hozzá tartozóhoz való viszonya..."[27] Ezután a munka következő további két elidegenedési módozatára utal:

„Az elidegenült munka tehát:

3. *az ember nembeli lényét,* mind a természetet, mind szellemi nembeli képességét, neki *idegen,* lényeggé, *egyéni egzisztenciájának eszközévé* teszi. Elidegeníti az embertől a saját testét, a rajta kívüli természetet, valamint szellemi lényegét, *emberi* lényegét.

4. *az embernek az embertől való elidegenülése* egyik közvetlen következménye annak, hogy az ember elidegenült munkája termékétől, élettevékenységétől, nembeli lényétől..."[28]

(Megjegyezhető mellesleg, hogy a Marx munkásságának első évtizedében használatos kifejezési mód a mai olvasó számára némi nehézséget jelenthet. A magyar nyelvű fordításokat olvasó némileg szerencsésebb helyzetben van, mert a fordítók közérthetőbbek: például „az emberi lét" fogalmát és „az ember nembeli lénye" fogalmát sokkal általánosabb értelmezésben ültetik át magyar nyelvre, mint ahogyan az árnyaltabban az eredeti német szövegben előfordul.)[29]

Talán kézenfekvőbb és kevesebb szellemi erőfeszítést igényel az emberre, az emberré válás és a munka kapcsolatára vonatkozó következő állítása: „Éppen ezért csak a tárgyi világ megmunkálásában bizonyul az ember valóban *nembeli lénynek.* Ez a termelés az ő dolgozva-tevékeny nembeli élete. Általa jelenik meg a természet az *ő* műveként és az ő

valóságaként. A munka tárgya ezért az *ember nembeli életének tárgyiasulása:* amikor magát nem csak — mint a tudatban — intellektuálisan, hanem dolgozva-tevékenyen, valóban megkettőzi és ennélfogva önmagát egy általa teremtett világban szemléli. Amikor ezért az elidegenült munka elszakítja az embertől termelésének tárgyát, akkor nembeli életét, valóságos nembeli tárgyiságát szakítja el tőle, és az állattal szembeni előnyét azzá a hátránnyá változtatja át, hogy szervetlen testét, a természetet, elvonják tőle. Éppígy, amikor az elidegenült munka az öntevékenységet, a szabad tevékenységet eszközzé fokozza le, az ember nembeli életét fizikai egzisztenciájának teszi. A tudat, amellyel az ember neméről bír, az elidegenülés által tehát akként változik át, hogy a nembeli élet a számára eszközzé válik."[30]

Jelenkorunk gondolkodási módjára, így bölcseletére is jellemző, hogy „függetlenül irányzataitól és kiinduló elvi meggondolásaitól, mind behatóbban tárgyalja az antropológiai és axeológiai kérdéseket, vagyis az emberre vonatkozó kérdéseket, különösen az ember társadalmi gyakorlatának kérdéseit, méghozzá nemcsak azokat a kérdéseket, amelyek erre a gyakorlatra mint érzéki-anyagi természetű tevékenységre vonatkoznak, hanem magának a tárgyalt társadalmi tevékenységnek célszerűségére, értékére és értelmére, illetve a meghatározott társadalmi tevékenység formáinak (mind gazdasági-technikai, mind társadalmi-politikai) értelmetlenségére vonatkozóakat is. Ezen a kérdéskörön belül tárgyalják az emberi élet értelméről és értelmetlenségéről már régesrég fölmerült kérdést. ... El kell ismerni — B. Šešić szerint — a tényt, hogy az egzisztencializmus filozófusai, különösképpen M. Heidegger és J. P. Sartre, érdemeket szereztek azáltal, hogy a lét ontológiájának kérdése mellett hangsúlyozták a létezés értelmére vonatkozó kérdés jelentőségét, illetve az utóbbi elsőbbségét".[31]

Nyilvánvaló, hogy Šešićnek a könyv írásakor — amelynek előszavát 1974 decemberében fejezte be — nem lehetett alkalma Lukács 1976-ban megjelent *Ontológiáját* ismerni, mert csak így helyezhette a létezés filozófiáját az emberi lét ontológiája „mellé", illetve „elé".

De nem is olyan lényeges hajszálpontosan megállapítani az emberi lét lényegére vonatkozó megközelítési módok fontossági sorrendjét. Marx egyébként is azon a nézeten volt már munkássága kezdetén — és nincs rá bizonyíték, hogy ettől később elállt volna —, hogy „az ember... mind a társadalmi létezés szemléleteként és valóságos élvezeteként, mind pedig az emberi életmegnyilvánulás totalitásaként létezik", illetve: „Az ember a maga mindenoldalú lényegét mindenoldalúan sajátítja el, tehát totális ember."[32]

Azt, hogy mennyire lényegtelen az igazság szempontjából hangsúlyozottan szétválasztani a munka (vagy az 1861—62-ben Marx által használt: „a munkaképesség, Arbeitsvermögen alkalmazását a termelés folyamatában"[33]) szerepét az emberré válás folyamatában, ezt bizonyíthatja Veljko Rus és Vladimir Arzenšek megállapítása is, amelyben a következőket mondják: „... tudjuk, hogy Engels filozófiájában az ontológiai

problematika van túlsúlyban, magát Marxot elsősorban az antropológia foglalkoztatja."[34]

Az előbbi Marx-idézetek éppen ellenkezőleg arra utalnak, hogy a munkát ontológiai szempontból közelítette meg (Lukács György hivatkozásai is *A társadalmi lét ontológiájáról* című művében már a témájánál fogva is határozottan ebbe az irányba mutatnak), ami nem zárja ki az antropológiai megközelítés fontosságát. Jelent is meg antropológiai tárgyú szöveggyűjtemény Marx írásaiból, szerkesztője, Lawrence Krader pedig külön tanulmányt[35] írt erről a témakörről számba véve Engels munkásságát és nézeteit is. De elég ha csak Marx és Engels őstörténeti kutatásaira gondolunk, amelyeknek kéziratos eredményei nem maradhattak fenn maradéktalanul,[36] amire fellelhető utalások vannak. Ezekben a kutatásokban kiterjedtebb tevékenységet fejtett ki Engels, különösen élete két záró évtizedében.[37] Ezért véleményünk szerint végletes és nem meggyőző személyes álláspont az, amelyet például Gajo Petrović képvisel, amikor többek között Krader középutas álláspontját bírálva Marx és Engels viszonyát illetően kifejti: „A marxizmus »hagyományos«, dogmatikus felfogása szerint Marxnak és Engelsnek mindenben azonos felfogása volt, s ezért az egyik bármely álláspontja a másikéval is azonosítható; teljesen indokolatlan bármilyen nézetbeli különbség feltételezése, kivéve talán a tehetséget (illetve a lángeszűséget) illetően, vagy a stílusbeli, kifejezésbeli különbséget..."[38] Ezért kifogásolja a Krader könyvének bevezetőjében tett megállapítást, miszerint: „A Marxról szóló hagiográfia manapság odáig megy, hogy Engelst háttérbe taszítja, egyesek meg azon szomorkodnak vagy sajnálkoznak, hogy nevét valaha is emlegették..."[39]

Természetesen az ilyen nézetek nem csak végleteket jelölnek, hanem aprólékos elemzést is követelnek, mert nem érdektelenek és jelentéktelenek —, de alapvető fejtegetésünk szempontjából nem perdöntőek.

Szerintünk lényegesebb a V. Rus és V. Arzenšek szerzőpáros megállapítása,[40] amely szerint Marx az „önelidegenülés" szakkifejezést azért alkalmazza, hogy még inkább nyomatékosítsa a munka elidegenülését, mert ennek kapcsán válik a munkás egyéni élete és termelőtevékenysége tőle független, vele szemben álló idegen tevékenységgé, mely mint idegen hatalmi erő ellene irányul. Az önelidegenülés Marx számára ezenfelül még mást is jelent, jelenti az ember elszakadását is nembeli lététől. Ez azért olyan fájó és embertelen körülmény, mert az alkotás, a munka az önmagát teremtő ember lényének tartozéka, történelmileg szemlélve bármilyen hosszú időn keresztül is áll fenn ez a kettősség és társadalmilag-történelmileg bármennyire is szükségszerűen feltételezett. Erről a meghasonulásról írja Marx 1844-ben: „A külsővé-idegenné vált munka két alkotó részre oldódott fel előttünk, amelyek egymást kölcsönösen feltételezik, illetve amelyek csak egy és ugyanazon viszonynak különböző kifejeződései. Az *elsajátítás elidegenülésként, külsővé-idegenné válásként, a külsővé-idegenné válás* pedig, *elsajátításként*, az *elidegenülés* az igazi *meghonosodásként* jelenik meg."[41]

Az elidegenült munka Marx szerint a következő három egymással szo-

rosan összefüggő társadalmi tényező alapján jön létre: a bérmunka, a kizsákmányoló magántulajdon és a munkamegosztás alapján. Ezeknek a tényezőknek egyik alapvető elembertelenítő következménye az embernek mint a termelés alanyi tényezőjének nembeli lényében való meghonosulása, tekintettel arra a szoros kapcsolatra, amely a munka és az emberi lét között fejlődéstörténetileg — az emberré válás folyamatában és társadalmi léte alapján — kialakult. Erről Marx a következőket írja: „Azáltal, hogy az elidegenült munka az embertől 1. elidegeníti a természetet, 2. önmagát, saját tevékeny funkcióját, élettevékenységét, s ezáltal elidegeníti az embertől a *nemet: a nembeli életet* az egyéni élet eszközévé teszi... Merthogy először is az ember számára a *munka*, az *élettevékenység, a termelő élet* maga csak *eszközként* jelenik meg egy szükséglet, a fizikai egzisztencia fenntartására. A termelő élet viszont nembeli élet, az életet létrehozó élet. Az élettevékenység fajtájában rejlik egy egész species (fajta) jellege, nembeli jellege, márpedig a szabad, tudatos tevékenység az ember nembeli jellege. Maga az élet (Leben) csak *eszközként, létfenntartásként (Lebensmittel)* nyilvánul meg."[42]

Az önelidegenülés (illetve az elidegenült munka, Marx kifejezését használva) tárgyalása és létezésének feltárása teret hódít napjainkban a polgári társadalom szociológiájának jelentős részében. Külön kérdés viszont az elidegenültség kimutatása empirikus felmérési módszerekkel, mert a társadalmi viszonyok és helyzetek számszerű érzékeltetése szinte íratlan törvény ahhoz, hogy szociológiai tényeknek, adatoknak tekinthessék. Ezért a számszerűsítés a polgári szociológiában előszeretettel alkalmazott tárgyalási módszer, ellentétben a megfigyeléssel és más elemző szociológiai kutatási módszerekkel.

A jelenkori polgári szociológusok és társadalomtudósok, akik nem szegülnek szembe Marx tanításával (Erich Fromm, Charles Wright Mills, David Riesman, Melvin Seeman), igyekeztek az elidegenültséget rendszerint a kérdezettek kijelentése és érzékelése alapján tárgyalni. Így — V. Rus és V. Arzenšek bemutatása alapján Melvin Seeman az elidegenültséget a társadalmi viszonyok és magatartás meghatározó jellegű változójaként tárgyalja elsősorban a szociális struktúra és a sajátos viselkedés kiváltása szempontjából. Ezeknek a kapcsolatát Seeman a következőképpen ábrázolja:

(A)	(B)	(C)
A korszerű társadalom strukturális fejlődési irányzatai	Az elidegenedettség formái	A viselkedés alapján jelentkező következmények
1	2	3
1. A családtól az elszemélytelenedés felé	1. A tehetetlenség	1. Politikai passzivitás
2. A társadalmi élet hagyományos formáitól a rideg racionális formák felé	2. Értelmetlenség	2. Szabálytalan („vad") sztrájkok

1	2	3
3. A homogenitástól a heterogenitás felé	3. A társadalmi normáktól való eltérés (anómia)	3. Tömegmozgalmak
4. A stabilitástól a mobilitás felé	4. Kulturális elidegenülés	4. Etnikai előítéletek
5. Mind nagyobb és komplexebb szervezetek kialakulása	5. Önelidegenülés	5. Mentális rendellenességek jelentkezése
	6. Társadalmi elszigeteltség	6. A földtulajdonos és általában a tulajdonos fizikai és térbeli eltávolodása tulajdonától (abszentizmus)
		7. Az értesültség alacsony foka
		8. Öngyilkosság

A szerző szerint ez a táblázatszerű csoportosítás úgy értelmezendő, hogy az egyik oszlop valamelyik tényezője (pl. az A oszlop) többféle elidegenedési formához vezethet (a B oszlopban felsoroltakhoz). A Seeman által 1959-ben megszerkesztett táblázat jellegzetessége egyúttal az, hogy nem engedhető meg tényezőinek egyszerű vízszintes összeolvasása és közvetlen kapcsolatba hozása (így a „tehetetlenség" nem kapcsolódik szükségszerűen az „elszemélytelenedéshez"). Szerinte lényeges, hogy a fellelhető 5—6 elidegenedési forma kifejezésre jutása alapján az általa korszerűnek minősített társadalmak öt alapvető fejlődési irányzatot mutatnak fel. A fejlett tőkés országokban a kutatók zöme újabb leginkább a Seeman által felsorolt elidegenedési formákból indul ki.[43] Ezzel szemben a marxista szerzők sokkal több elidegenülési megnyilatkozást tartanak számon, s ezek közül a meghatározó fontosságúakat aszerint határozzák meg, hogy mi az adott esetben a kutatás tárgya és a vizsgálódás célja.

Megállapítható, hogy noha a fejlett tőkés országok szociológiájában szemmel láthatóan jelen van az elidegenedés kutatása, és teret hódított megnyilatkozási formáinak feltárása, mégis az elidegenülés tárgyalását csak leletfeltáróan, számos részletjelenséget leíró módon végzik, kellő, lényegre mutató és elemző törekvés nélkül. Így, látszatra igen részletekbe menőek ezek a kutatások, valójában mégis megkerülik az ember elidegenültségének és az elidegenült munka lényegének tárgyalását, noha felölelik a fejlett tőkés társadalmak patológiájának számos jelenségét.

(Folytatása a következő számban.)

Jegyzetek

[1] Lukács György: A munka. Magyar Filozófiai Szemle, 1972/1. 1. o. (L. Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. II. kötet, Szisztematikus fejezetek. Magvető Kiadó, 1976. 11. o.)

[2] Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. III. kötet, Prolegomena. Magvető Kiadó, Budapest, 1976. 283. o.

[3] Uo. 13—14. o. (az idézett folyóirat 1972/1. sz. 2—3. o.)

[4] Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 21. kötet, 1883—1889 (Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 291. o.

[5] Lukić, dr Radomir: Istorija političkih i pravnih teorija. „Naučna knjiga", Beograd, 1973. 305. o.

[6] Marković, dr Danilo Ž.: Sociologija rada. Hatodik, átdolgozott kiadás, „Savremena administracija", Beograd, 1981. 105. o.

[7] Magyar nyelven a leglényegesebb részletet közli: Max Weber: Gazdaság és társadalom. Szemelvények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 301—334. o. — A jugoszláv olvasó számára hozzáférhetőbb a szerző szociológiai főművének számító kétkötetes kiadványa: Maks Weber: Privreda i društvo, tom I i II. „Prosveta", Beograd, 1976. Előszó: dr. Radomir D. Lukić (VII—XI. o.); Weber idevágó fejtegetései az I. kötet 436—511. o. Figyelemre méltó egy korábbi kiadvány is: Mihajlo Đurić: Sociologija Maksa Vebera. Matica Hrvatska, Zagreb, 1964. Đurić átfogó tanulmánya (7—174) mellett a kötet Weber írásaiból is közöl terjedelmesebb részleteket Weber idevágó fejtegetései (IV. Protestanska etika i duh kapitalizma) 272—302. o.

[8] A munka része a majom emberré válásában. (*A természet dialektikája* egyik be nem fejezett fejezete) először a „Neue Zeit"-ben jelent meg 1896. II. kötet, 545—554. o. (MEM. 20. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 449—459. és 734. o.)

[9] Marx, Karl: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Második, változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 56—61., 62—78. és 126—155. o.

[10] Bori Imre: A magyar irodalom irányai. I. Kezdetek. A folytatás. Szimbolizmus I., Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1985. 53—55. o.

[11] Marx, Karl: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. (Harmadik kézirat. A hegeli dialektika és egyáltalában a hegeli filozófia kritikája), idézett kiadás 104—105. o.

[12] Uo. 105. o.

[13] Zaječarović, dr Gligorije: Dijalektika nemačke klasične filozofije. Kulturni centar, Novi Sad, 1971. 259—260. o.

[14] Marković, dr Danilo Ž.: Sociologija rada. Idézett kiadás 108. o.

[15] MEM, 23. kötet, A tőke. I. könyv (Karl Marx: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet, I. könyv, A tőke termelési folyamata). Harmadik szakasz: Az abszolút értéktöbblet termelése. — Ötödik fejezet: Munkafolyamat és értékesítési folyamat, 1. Munkafolyamat. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 168—169. o.

[16] Marx, Karl: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. (Első kézirat: Az elidegenült munka), idézett kiadás, 50. o.

[17] A moszkvai német, kétkötetes kiadványt 1953-ban, majd 1974-ben a Dietz Verlag Berlin hasonmás kiadásban jelentette meg. Magyar nyelven a

budapesti Kossuth Könyvkiadó 1972-ben. Szerbhorvát nyelven a teljes szöveg 1979-ben jelent meg a belgrádi Prosveta Könyvkiadó gondozásában (ezt megelőzően 1974-ben „Temelji slobode" címen indokoltan bírált válogatás jelent meg Max ezen kéziratai ból).

[18] Marx, Karl: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány), 1857—1858, Második rész (A tőkéről szóló fejezet, folytatás), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 85. és 86. o.

[19] MEM, 23. kötet, A tőke. I. könyv. Idézett kiadás, 170. o.

[20] Clark, Grahame: A világ őstörténete. (Első angol kiadása: 1969), Gondolat, Budapest, 1975. 74. o.

[21] Uo. 108—109. o. Makkai László: A kőszerszámtól a gépig. Az embergéptől a gépemberig. Munka, termelés, gazdálkodás. (A szerkesztőbizottság elnöke: Köpeczi Béla) című kiadványban, Minerva Kiadó, Budapest, 1974. 21., 26. és 32. o.; Comfort, Alex: Čovek. „Vuk Karadžić", Beograd, 1985. (első angol kiadása: 1977), 22., 26. és 31. o.

[22] Idézve Lukács György: A fiatal Hegel. A dialektika és az ökonómia összefüggéséről című könyve szerint. Kossuth Könyvkiadó — Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 336. o.

[23] MEM, 20. kötet, Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. A természet dialektikája. (III. Szocializmus/III. Termelés), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 287—288. o.

[24] Marx, Karl: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. idézett kiadás, 105. o.

[25] Lukács György: A fiatal Hegel. idézett kiadás 341. o.

[26] Gajo Petrović: Marxovo shvaćanje čovjeka. in Humanizam i socijalizam. Zbornik radova, Prva knjiga, Naprijed, Zagreb, 1963. 45. o.

[27] Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. idézett kiadás 48. o.

[28] Uo. 51. o.

[29] A szerbhorvát fordítók igyekeznek a köznyelvben ritkán használatos szakkifejezéssel tükrözni a német nyelven kevésbé nehézkes árnyalati különbségeket „a lét", „a létezés", „a lényeg" és „a lény" között. Nem beszélve az idegen kifejezést könnyebben eltűrő szerbhorvát nyelvről, amelyen az ember mint „nembeli lény" „generičko biće" alakban jelentkezik. Ezért nem is hökkentem meg, amikor egy „generičko biće" kifejezéssel bőven telitűzdelt szöveg kapcsán egyik szociológus kollégám kifakadt, hogy „már torkig vagyok ezekkel a „generički-degenerički" embert emlegető hazai szövegekkel!"

[30] Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Idézett kiadás, 50—51. o.

[31] Bogdan Šešić: Čovek, smisao i besmisao. Dijalektika smisla i besmisla. „Rad", Beograd, 1977. 7. o.

[32] Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. idézett kiadás 71. o.

[33] MEM, 47. kötet, 1861—1863, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. VIII. o.

[34] Veljko Rus i Vladimir Arzenšek: Rad kao sudbina i kao sloboda. Podjela i alijenacija rada. Sveučilišna naklada „Liber", Zagreb, 1984. 276. o.

[35] Lawrece Krader: Etnologija i antropologija u Marxa. Pogovor: Gajo Petrović, Stvarnost, Zagreb, 1980 körül jelent meg szerbhorvát kiadásban (Krader könyvének első közlése: német nyelven, München, 1973).

[36] Ágh Attila: Az őstörténet aktualitása. A marxista őstörténet-elmélet fejlődéséhez. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 114. o.

[37] Uo. 209—308. o.

[38] Gajo Petrović: Pogovor, Kraderova interpretacija Marxa — megjelent L. Krader idézett könyvének utószavaként, 308. o.

39 Krader idézett könyve, Bevezető, 10. o.
40 Veljko Rus i Vladimir Arzenšek: Rad kao sudbina i kao sloboda. Idézett kiadás 280—282. o.
41 Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Első kézirat (Az elidegenült munka), idézett kiadás 55. o.
42 Uo. 49—50. o.
43 Veljko Rus i Vladimir Arzenšek: Rad kao sudbina i kao sloboda. Idézett kiadás 360—362. o.

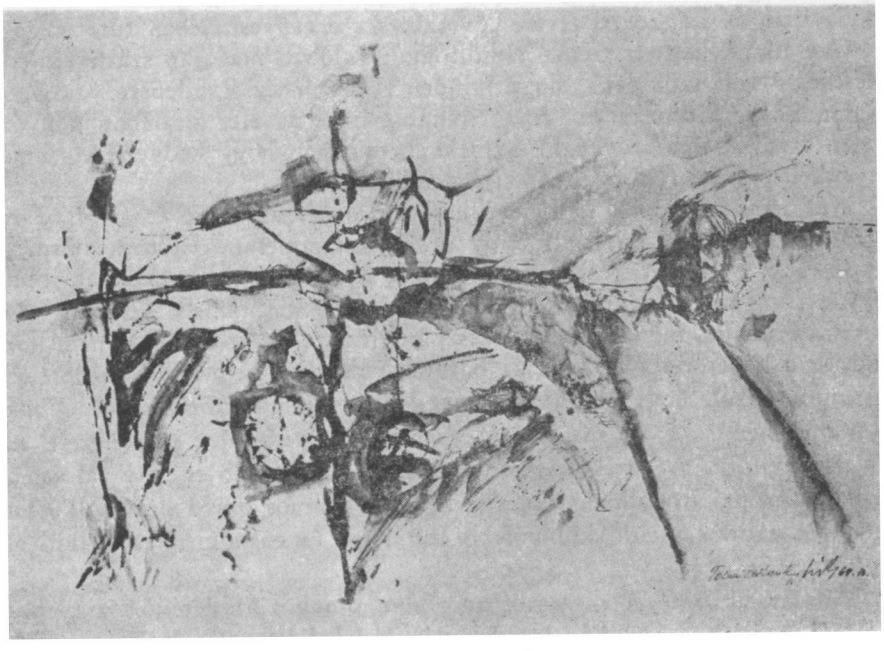

Őszi szélben (1969)